

Notlar", *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, I, İstanbul 1969, s. 52-54; a.m.f., "Hekimbaşı Hayrullah Efendi (1820-1866)", *Dirim*, XLVII/9, İstanbul 1972, s. 426-428; a.m.f., "Hayrullah Efendi", *TA* (1970), XIX, 128; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 553-554; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", a.e., s. 576-577, 586; Osman Şevki Ulu- dağ, "Tanzimat ve Hekimlik", a.e., s. 971; a.m.f., "Tıbbiyede Dersler Nasıl Türkçeleştirildi", *Dirim*, X/1-2, İstanbul 1935, s. 72-74; İsmail Hami Danişmend, "Türk Tiyatro Tarihine Ait Çok Mühim Bir Vesika: Hâmid'in Babası Hayrullah Efendinin Piyesi", *Türklük*, nr. 2, İstanbul 1 Mayıs 1939, s. 92-93, 109-122; a.m.f., "Türk Tiyatrosunun İlk Piyesi", a.e., nr. 8, İkinci cümlenin 1939, s. 73-91; a.m.f., "Encümen-i Dâniş Reisinin Maarif İslâhına Ait Lâyihası", a.e., s. 102-104; a.m.f., "Hayrullah Efendi'nin Bursa Seyahatnamesi", *Cumhuriyet*, İstanbul 1 Temmuz 1941; 18 Temmuz 1941; Gövsa, *Türk Meşhurları* [1947], s. 174; Fethi İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, s. 367-370; G. Akinci, *Abdülhak Hamit Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı*, Ankara 1954, s. 6, 51; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 508; Behcet Veli Kurdoğlu, *Şair Tabibler*, İstanbul 1967, s. 260-262 (içindeki bilgilerin tamamına yakın kısmı yanlış- tır); Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 206, 507; Zuhâl Özyayın, *Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi, Hayatı ve Eserleri* (doktora tezi, 1990, İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü); a.m.f., "Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi, Hayatı ve Eserleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, nr. 5, İstanbul 1993, s. 59-95; aynı çalışmanın devamı: *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, nr. 1, İstanbul 1995, s. 98-132; nr. 2 (1997) (adı geçen doktora tezinin üç kısım halinde basılmış şeklidir); a.m.f., "Hayrullah Efendi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Türkçe Eğitime Karşı mı idi", *TT*, nr. 120 (1993), s. 17-22; Ercümen Kuran, "Kıyâyet Allâh Efendi", *El*² (İng.), 1978, IV, 1153; a.m.f., "Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi [1820-1866]nin Yolculuk Kitabı Adlı Eseri", *Prilozi*, XXX, 1980, s. 299-305; a.m.f., "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Deniz Ulaşımı", *Çağın Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 159-163; Nuran Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *JTS*, III (1979), s. 447-448; a.m.f., "Hayrullah Efendi", *DBİst.A*, IV, 33-34; Arslan Terzioğlu, "II. Mahmud'un Son Hastalığı İle İlgili Raporlar ve Galatasaray Tıbbiyesi'nin 17 Şubat 1839'da Açılışı", *TT*, nr. 83 (1990), s. 298-299; a.m.f., "Yeni Bulunan Kaynaklar Işığında Dr. K. A. Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne", *Türk Tıp Tarihi Yıllığı*, II, İstanbul 1995, s. 79; Semavi Eyice, "Dr. Karl Ambross Bernard (Charles Ambrose Bernard) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye Dair Birkaç Not", *Türk Tıbbının Batılılaşması* (haz. Arslan Terzioğlu – Erwin Lucius), İstanbul 1993, s. 102, 113-118; Nil Sarı, "1841-1842 Öğretim Yılına Ait Galata Sarayı Mekteb-i Tıbbiyesi Faaliyet Raporunun Düşündürdükleri", *IV. Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 19-21 Eylül 1996.

ÖMER FARUK AKÜN

HAYRULLAH EFENDİ, İmâm-ı Sultânî (ö. 1898)

Osmanlı şeyhülislâmı.

Muhtemelen 1834 yılında İstanbul'da doğdu. Asıl adı Hasan Hayrullah olup Kasımpaşalı Osman Efendi'nin torunu ve Tersane yoklamacılarından Hamdullah Efendi'nin oğludur. Hacı Hâfız Ahmed ve Eğinli Mehmed Kasım efendilerden ders aldı. Sesinin güzelliği yanında tecvid ve kıraat ilmindeki kudretinden dolayı dikkat çekerek saraya intisap etti. Sultan Abdülmecid devrinde dokuz yıl kadar ikinci imam olarak sarayda görev yaptı. 1861'de Abdülaziz'in cülûsundan sonra Hacı Mehmed Şükrü Efendi'nin azledilmesi üzerine birinci imâm-ı sultânî oldu. Abdülaziz'in Bursa seyahatinde yanında bulundu. Gemlik ve Molava kazaları arpalık olarak kendisine verildi. Bir müddet sonra İstanbul pâyesini, 6 Ekim 1861'de Anadolu kazaskerliği pâyesiyle Bayramiç kazası bedelini, 27 Mayıs 1865'te Şarköy kazasını ve Şubat 1866'da Mihaliç kazasını arpalık olarak aldı.

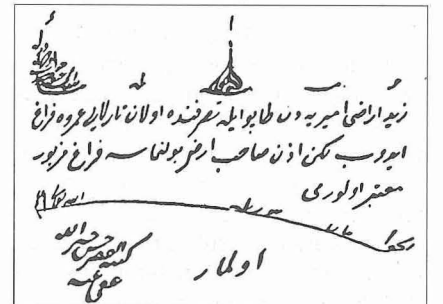
Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine imâm-ı evvel-i şehriyârî sıfatıyla katılan, III. Napolyon'un kendisine süslü bir enfiye kutusu hediye ettiği (Aksüt, s. 234) Hayrullah Efendi daha sonra Anadolu kazaskeri oldu. Üsküdar kazası arpalık olarak kendisine verildi ve imâm-ı sultânîlikten ayrıldı. Anadolu kazaskerliğinde iki yıl kaldıktan sonra 22 Mart 1869'da Rumeli kazaskerliği pâyesini elde etti. Haziran 1871'de Tersane müftülüğüne, Kasım 1872'de yeniden imâm-ı şehriyârîliğe getirildi.

Hayrullah Efendi, 11 Haziran 1874'te Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'den boşalan meşihat makamına tayin edildi. Ancak ilk meşihati sadece bir ay sekiz gün sürdü ve 19 Temmuz 1874'te azledilerek kendisine 2500 lira ihsan verildi. Azline, o sırada sadrazam ve serasker olan Hüseyin Avni Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık sebep olmuştur. Meclis-i Vükelâ'da banka imtiyazlarının uzatılması görüşülürken bunun aleyhinde bulunması sadrazamla arasının açılmasına yol açmıştı. Hüseyin Avni Paşa, *Basîret* gazetesinde çıkan padişahla ilgili bir yazıyı şeyhülislâmın aleyhine kullanarak onun azli- ni sağlamıştı.

İkinci şeyhülislâmlığı, Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin azli sonucu 12 Mayıs 1876'da gerçekleşti. Bu tayinde, onun

sebepsiz yere azledilmesine üzülen Sultan Abdülaziz'in yeniden meşihate getirilerek gönlünü almak istemesinin rolü olduğu belirtilir. 7 Haziran 1876'da Murassa' Osmânî ve Mecidî nişanlarıyla taltif edilen Hayrullah Efendi'nin bir yıl iki aydan biraz fazla süren ikinci meşihati siyasi faaliyetler, gizli toplantılar ve polemikler içerisinde geçti. Kendisini tutmayan Hüseyin Avni Paşa'nın muhalefetine rağmen Rüşdü Paşa'nın ısrarıyla Abdülaziz'i hal' için uğraşan komiteye dahil edildi. Hüseyin Avni, Midhat, Rüşdü paşalar ve Hayrullah Efendi'den oluşan bu komite zaman zaman onun Kuruçeşme'deki yalısında toplanarak gizli kararlar alıyordu. Hayrullah Efendi öte yandan padişaha, ulemâ ve ricâlin saltanat makamının icraatından memnun olduğunu söyleyerek onu oyalyordu. Bu arada padişahın tahttan indirilmesi için fetva hazırlığına girişildi. Hayrullah Efendi adına Fetva Emni Kara Halil Efendi tarafından kaleme alındığı belirtilen bu fetvada, "padişahın zihnen mâlul olup devlet idaresinden habersiz olduğu, hazineyi devlet ve milletin altından kalkamayacağı ağır masrafa soktuğu, din ve dünya ahvalini birbirine karıştırdığı, devlet ve milletin bekâsını tehlikeye soktuğu" gibi oldukça ağır ve muğlak gerekçelere yer verilmişti. Nitekim tahttan indirilip Topkapı Sarayı'nda ikamete mecbur edilen Abdülaziz'in buradan Fer'îye Sarayı'na nakli hususunda bizzat kaleme aldığı ve gazetelerde yayımlanan yazısındaki düzgünlük ve mantıklılık hal' gerekçelerini mesnetsiz bırakmış ve herkes şeyhülislâmı fetvası dolayısıyla suçlamıştı. Yeni padişaha biat için Şerif Abdülmuttalib Efendi davet edildiğinde şeyhülislâma, "Bir padişah tanassur etmedikçe hal' câiz olur

İmâm-ı Sultânî Hayrullah Efendi'nin arazi statüsüyle ilgili bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 607)

mu?" diye sormuş, şeyhülislâm da soru cevap için davet edilmediğini, biat etmeyecekleri geri dönmesini söylemiş, şerif de biat etmemiştir.

Abdülaziz'in ölüm sebebinin suikast ve intihardan hangisi olduğunun tesbiti konusunda da Hayrullah Efendi ve meşihat makamı aktif rol oynamış, bu esnada meşihat dairesinden biri Kazasker Mustafa İzzet Efendi, diğeri meşihat müsteşar muavini Hüsnü Efendi tarafından olmak üzere o sıradaki resmî görüşe uygun biçimde vefat sebebinin intihar olarak gösteren iki rapor kaleme alınmıştı. Hayrullah Efendi, V. Murad'ın cülûsu ve icraatı konusunda da dört kişilik komitenin üyesi olarak faaliyette bulunmuştur. Her icraatının kontrol altında olduğunu gören Sultan Murad, heyetin onayı alınmadan hiçbir iş yapılmamasını irade etmişti. Kısa süre içerisinde davranışlarındaki dengesizlik dolayısıyla tahttan indirilmesi gündeme gelince bu konudaki fetvanın formüle edilmesi yine Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye düşmüş, ancak bunu kaleme alacak ilmi yeterliliği bulunmadığından fetva emini tarafından padişahın "cünûn-ı mutbik ile mecnun olduğu ve imâmet (hilâfet) görevini yerine getiremediği" gerekçesiyle kaleme alınan hal' fetvasını Hayrullah Efendi imzalamıştı.

II. Abdülhamid, güvenmediği halde cülûsundan sonra Hayrullah Efendi'yi bir müddet daha meşihat makamında bıraktı; 26 Temmuz 1877'de azlinden sonra da muhtemelen kontrol altında tutmak amacıyla huzurunda yapılan bazı istişarî toplantılara davet etti. Daha sonra kendi arzusu üzerine şeyhülharemlikle Medine'ye gönderildi. Abdülaziz'in ölümünden birinci derecede sorumlu görüldüğü halde yargılanmak veya ifadesine başvurulmak üzere mahkemeye çağırılmadı. Ancak kendisine şiddetle muhalif olan Şerif Abdülmuttalib'in emirliğe getirilmesi üzerine Hayrullah Efendi zor günler geçirdi; önce Haziran 1880'de şeyhülharemlikten azledildi; ardından Midhat Paşa ve diğer tutuklularla birlikte Tâif'te sürgün hayatı yaşadı ve orada öldü.

Sesinin güzelliği ve mukallitliğiyle tanınan Hayrullah Efendi ilmi açıdan yetersiz kalmış, kendi zamanında devlet erkânı üzerinde itimat telkin eden bir intiba bırakmamıştı. Hâtıratı Fahri Bey'in *İbretnümâ* adlı eserinin sonunda yayımlanmıştır. Bu hâtırat Abdülaziz'in hal'i'nin safhalarını, Hayrullah Efendi'nin bakış açısından ve kendisini temize çıkaran bir üslûp içerisinde vermektedir. II. Ab-

dülhamid hakkında çok itinalı ifade kullanılmakla birlikte onu suçlayıcı bir tavır sezilmekte, özellikle Mekke şerifi Abdülmuttalib Efendi çok sert dille eleştirilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, YEE, nr. 18/1858-93-39; Ali Kemal Ak-süt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 234; Hayrullah Efendi, *Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Sure-i Hal'leri Hakkında Hayrullah Efendi'nin Risalesi* (Fahri Bey, *İbretnümâ* [haz. Bekir Sıtkı Baykal] içinde), Ankara 1968, s. 121-137; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, İzmir 1328, s. 67; a.mlf., *Hal'ler-İclâslar*, İstanbul 1329, tür.yer.; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 605-607; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara 1950, tür.yer.; a.mlf., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 1967, tür.yer.; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 106, 108, 140; VIII, 307, 308; Fahri Bey, *İbretnümâ* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968, tür.yer.; Danışmend, *Kronoloji*, V, 156, 157; "Hayrullah Efendi", *TA*, XIX, 127-128; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, I, 183-184.

 MEHMET İPŞİRLİ

HAYRULLAH EFENDİ TÂRİHİ

Hayrullah Efendi'nin
(ö. 1866)

Osmanlı tarih yazıcılığında
bir çığır açmak yolunda
kaleme aldığı Osmanlı tarihi.

Asıl adı *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târîhi* olup literatüre *Hayrullah Efendi Târîhi* adıyla geçmiştir. Encümeni Dâniş'in kurulduğu (1851) sıralarda yazımına başlanarak 1853-1865 yılları arasındaki zaman içinde muhtelif aralıklarla on beş cilt halinde ortaya çıkan eser, müellifin ölümüyle yarım kalmış olmakla beraber Osmanlı tarih yazıcılığında alışılmı-şın dışındaki farklı zihniyet ve tutumdan dolayı özel bir yere sahip olmuş ve bir kaynak değerini kazanmıştır.

Hayrullah Efendi'nin, kendi devrinin hükümdarı Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) içine alacak şekilde otuz iki Osmanlı padişahından her birinin saltanat devresine ayrı bir cilt tahsis etmek üzere planladığı eser, Osmanlı tarihinin Ertuğrul Gazi çağından başlayarak Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) saltanatı sonuna kadar ancak on dört padişahın yer aldığı bir kesimini kuşatmaktadır. Eser, 1872-1875 yılları arasında *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye* müfettişi Ali Şevki Efendi tarafından *Zeyl-i Târîh-i Hayrullah Efendi* adı altında tamamlanmak istenmiş de I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrâhim'in saltanatlarının ele alınıp 1648'e kadar zeyledildiği üç cilt-

ten sonra bu teşebbüsün de sonu gelmemiştir. Ali Şevki Efendi, Hayrullah Efendi'nin çizdiği plan ve çerçeveyi takip etmeye çalışmakla beraber eseri onunkinin seviyesine çıkaramamıştır. *Hayrullah Efendi Târîhi*, Ali Şevki Efendi'nin zeyilleriyle beraber 1853-1875 yılları arasında, bazıları iki defa olmak üzere her biri 69 ile 237 sayfa arasında değişen, toplam 2054 sayfa hacminde on sekiz cüz halinde yayımlanmıştır.

Hayrullah Efendi bu eserini, "usûl-i cedîd üzere" dediği bir metot takip etmek suretiyle meydana getirdiğini sık sık belirtmektedir. Müellifin tarih alanına getirdiği farklılık her şeyden önce eserin ter-tip ve tasnif şeklindedir. Bütün ciltlerinde uyguladığı bir plan gereğince her bir padişahın saltanat devresine rastlayan tarihî hadiseler üçlü bir çerçeve içinde ele alınmaktadır. Bahis konusu edilecek devreye giriş olmak üzere her defasında önce doğuda ve batıdaki devletlerin siyâsî, askerî ve içtimâî durumlarına göz atılarak dünyanın o çağda ne halde bulunduğunu gösteren umumi bir tablo çizilir. Bu icmallerin ardından kitabın ağırlık merkezini kuran her ikinci fasılda, cildin kendisine tahsis edildiği padişahın saltanat süresinde Osmanlı Devleti'nin askerî, siyâsî ve içtimâî hadiseleri üzerinde durulur; bunu da buraya kadar bahis konusu edilmiş hadiseler üzerinde tahliller yürütülüp aralarından münasebetler kurulan "muhâkeme faslı", bazan da "fezleke" dediği bir üçüncü fasıl takip eder. Eserinin ter-kibi bir mahiyet taşıyan muhâkeme fasıllarında Hayrullah Efendi Osmanlı tarihini ele aldığı devrin umumi tablosu içine yerleştirmek, o çağın hadiseleriyle olan bağlantılarını göstermek hedefine oldukça yaklaşır. Bu fasılların bazılarında Hayrullah Efendi, haklarında o vakitler memleketimizde bilgi ve kaynak bulunmayan devletlerden de okuyucusunu haberdar etmektedir. Mâverâün-nehir sahası Türk hanlık ve hükümdarlıklarını, Türk hâkimiyetindeki Hindistan'ın siyâsî tarihi ve oradaki Bâbürlüler saltanatını, eserinin hemen her cildinde İspanya müslümanlarının hristiyanlar elindeki içler acısı hallerini anlatan sayfaları bunlardan birkaçıdır.

Hayrullah Efendi, vak'aları seçici ve ele-yici bir zihniyetle "vekâyi-i cesîme" ve "vekâyi-i âdiyye" olarak iki ayrı sınıfta değerlendirebilir. Vekâyi-i cesîmeden saydıkları, devlet ve milletin belirli bir zaman dilimindeki hayatına yahut geleceğine tesir edecek çapta kuvvetli ve sarsıcı akisler